

ΑΓΑΠΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ*

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοτιμου Καθηγητου του Πανεπιστημιου Αθηνων

Για να συσχετίσωμε τις δύο έννοιες, την έννοια τῆς ἀγάπης καὶ τὴν έννοια τοῦ πολιτισμοῦ, πρέπει προηγουμένως νὰ ρίψωμε μιὰ ματιὰ νὰ ἰδοῦμε τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῶν έννοιῶν αὐτῶν καὶ τὰ εἰδοποιὰ τους γνωρίσματα. Μόνον ἔτσι θὰ ἀνιχνεύσωμε τοὺς κρῖκους τῆς ἐπαφῆς καὶ τὰ σημεῖα τῆς ἀλληλεπιδράσεως καὶ ἀλληλοπεριχωρήσεώς τους καὶ πρὸ πάντων τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ βαθύτερη γενεσιουργὸς αἰτία τῶν κυριωτέρων ἐκφάνσεων τοῦ ἀληθινοῦ καὶ γνησίου πολιτισμοῦ. Φυσικά, ἡ έννοια τοῦ πολιτισμοῦ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ περισσότερο, διότι ἡ έννοια τῆς ἀγάπης εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον γνωστὴ ἀπ' τὴ σειρά τῶν διαλέξεων, πού τὸ προεδρευόμενο ἀπ' τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Γ. Μερῖκα «Διεθνὲς Ἰνστιτούτο Ἐλευθέρων Σπουδῶν» (ΔΙΕΣ) ἔχει ὀργανώσει γι' αὐτὴν μέσα στὴν αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Πρὸς ὑπόμνησι τοῦ πλάτους καὶ τοῦ βάθους τῶν δύο έννοιῶν ἀς ἀρχίσωμε ἀπ' τὴν έννοια τῆς ἀγάπης. Ἀγάπη γενικῶς ἀπὸ ἀποψι φαινομενολογικὴ εἶναι ἡ εὐαρέσκεια, μὲ τὴν ὁποία καταφάσκομε πραγματικότητες ἢ ἰδέες καὶ στρέφομε σ' αὐτὲς τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν προτίμησι καὶ τὴ στοργή μας. Ἡ έννοια τῆς «ἀγάπης» ἔχει ποικίλες ἀνθρωπολογικὲς, βιοθεωριακὲς καὶ κοσμοθεωριακὲς διαστάσεις καὶ συναρτᾶται εἰδικώτερα εἴτε πρὸς τὴ βιολογικὴ, εἴτε πρὸς τὴν ψυχαναλυτικὴ, εἴτε πρὸς τὴν περσοναλιστικὴ-ὑπαρξιακὴ σφαῖρα. Οἱ συνιστώσες, πού συναντῶνται στὴ συνισταμένη τῆς ἀγάπης, εἶναι πολλές. Ἡ ἀγάπη εἶναι σύμπλεγμα πλουραλιστικὸ, πού μπορεῖ νὰ περιλαμβάνῃ εἴτε τὴν εὐρύτερη εὐάρεστη στροφὴ μας πρὸς ὅλα τὰ ἀγαθὰ τῆς φυσικῆς δημιουργίας καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, ἀκόμη καὶ πρὸς αὐτὰ τὰ ἄψυχα, εἴτε τὴν ἐν στενωτέρῳ έννοίᾳ εὐάρεστη ὑπαρξιακὴ κατάφασι προσωπικῶν ὄντων, τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν συνανθρώπων.

Πιὸ ἀναλυτικὰ θὰ λέγαμε, ὅτι μέσα στὴν χριστιανικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσι ἐπανερχεται ἡ σκέψις ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει χαρίσει σ' ὅλα τὰ δημιουργήματα φυσικὲς τάσεις καὶ ροπὲς πρὸς τὰ ἀγαθὰ, πού εἶναι σύστοιχα πρὸς τὰ δημιουρ-

* Ὁμιλία πού ἔγινε στὴ σειρά τῶν Διαλέξεων τοῦ «Διεθνoῦς Ἰνστιτούτου Ἐλευθέρων Σπουδῶν».

γήματα αὐτά. Αὐτὲς οἱ τάσεις χαρακτηρίσθησαν ὡς φυσικὴ ἀγάπη (*amor naturalis*). Ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς ὑλιστικῆς σκέψεως ὅλα τὰ σκιρτήματα τῆς φυσικῆς ἀγάπης θεωρήθησαν ὡς αἰσθητηριακὰ βιώματα σωματικῆς χροιάς. Ριζοσπαστικὴ εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Freud, ὁ ὅποιος ἀνάγει ὅλες τὶς μορφές τῆς ἀγάπης στὴ Libido, δηλαδὴ στὴν σεξουαλικὴ ἐπιθυμία.

Πέραν ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ καὶ βιολογικὴ ἀγάπη ὑπάρχει καὶ πνευματικὴ ἀγάπη, τῆς ὁποίας ἡ ἰδιοτυπία εἶναι κατανοητὴ, ἀκόμη καὶ ὅταν συνδέεται μὲ τὴν βιολογικῆς χροιάς αἰσθητηριακὴ ἀγάπη. Πνευματικὴ εἶναι ἡ ἀγάπη, ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὸ πέρα τῶν αἰσθήσεων, λ.χ. πρὸς τὸν Θεὸ ἢ πρὸς τὴ σοφία ἢ πρὸς τὴν ἀλήθεια. Πνευματικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀγάπη τῆς γνησίας φιλίας, στὴν ὁποία τὸ αἰσθητηριακὸ βίωμα ἔχει δευτερεύοντα ρόλο. Ἰσχυρότερο ἐμφανίζεται τὸ πνευματικὸ αὐτὸ στοιχεῖο στὴν τρυφερότητα τῆς ἀγάπης τῶν γονέων καὶ τῶν παιδιῶν, ποὺ, ὅταν δὲν εἶναι ἐκφυλισμένη, δὲν εἶναι χρωματισμένη ἀπ' τὴ Libido, ἀλλὰ εἶναι μορφὴ ἐκφράσεως μιᾶς ἀγάπης, ποὺ κατευθύνεται ὄχι στὴ βιολογικὴ ὑφή, μὰ στὸ πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ ἢ τοῦ γονέως. Ἀκόμη καὶ στίς πραγματοποιούμενες σχέσεις ἀγάπης μεταξὺ τῶν δύο φύλων μποροῦν νὰ παίξουν καθοριστικὸ ρόλο πνευματικὲς παρορμήσεις. Στὴν ἐρωτικὴ σχέσι συχνὰ δαμάζεται ἡ Libido χάριν τοῦ ἀγαπημένου προσώπου ἢ γίνεται φανερὴ μία ἀγάπη, ἡ ὁποία πρωτογενῶς πυροδοτεῖται ἀπ' τὰ πνευματικὰ χαρίσματα τοῦ προσώπου τοῦ ἄλλου, γιὰ νὰ στραφῆ ἀργότερα δευτερογενῶς καὶ πρὸς τὴν βιολογικὴ σφαῖρα. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι ἡ σωματικὴ προσέγγισις βιώνεται ὡς ἀκτινοβολία μιᾶς πνευματικῆς ἀγάπης, μέσα στὴν ὁποία πνευματικὲς προσωπικὲς ἀξίες ἀνταλλάσσονται καὶ προσφέρονται ἢ γίνονται δεκτὲς ὡς θεῖες δωρεές.

Ἡ καθαρῶς αἰσθητηριακὴ-σωματικὴ ἀγάπη, ποὺ περιορίζεται στὴ σφαῖρα τῆς ἐπιθυμίας, εἶναι ἐγωϊστικὴ ἀγάπη. Στὴν πνευματικὴ περιοχὴ παρουσιάζεται μία ἀγάπη, ποὺ τείνει πρὸς τὸ ἀντικείμενό της χάριν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Ἔστω ὡς παράδειγμα ἡ ἀγάπη πρὸς τὶς «ἀξιολογικὲς ἰδέες» (π.χ. πρὸς τὴν ἀρετὴ, τὴν ἀλήθεια, τὴν ὠραιότητα), ἢ ἡ ἀγάπη τῆς φιλίας (ἢ *amor amicitiae*), ποὺ θεμελιώνεται στὸν κοινὸ ἀξιολογικὸ προσανατολισμὸ τῶν φίλων.

Ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ἀγάπης ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ κατὰ πόσον αὐτὴ εἶναι σύμμετρη πρὸς τὸν ἀνώτερο λόγο καὶ ἐκ τοῦ κατὰ πόσον τὰ εἶδη τῆς ἀγάπης μας εἶναι ἱεραρχημένα κατὰ τρόπον ἀνάλογο καὶ σύμμετρο πρὸς τὴν ἱεραρχικὴ τάξι τῶν ὄντων. Πάνω ἀπὸ ὅλα πρέπει νὰ ἀγαπᾶμε τὸν Θεόν, ὡς τὸ "Ἵψιστο Ἀγαθόν. Στὴν ἀνθρώπινη περιοχὴ ἡ ψυχὴ ἀξίζει μεγαλύτερη ἀγάπη ἀπὸ ἐκείνην, τὴν ὁποία ἀξίζει τὸ σῶμα. Ἡ ἀγάπη, ποὺ πρέπει νὰ στρέφεται καὶ νὰ ἐκτείνεται πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι φυσικὸ νὰ εἶναι ἐντονώτερη πρὸς τοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς, πρὸς τοὺς συμπατριῶτες, πρὸς τοὺς φίλους, πρὸς τοὺς εὐεργέτες, πρὸς τοὺς «οἰκείους τῆς πίστεως» (Γαλ. στ', 10).

Κατὰ τὴν χριστιανικὴ ἀντίληψιν, κάθε συνάνθρωπος πρέπει νὰ ἀγαπᾶται ὡς παιδί τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀδελφὸς ἢ ἀδελφή, ποῦ προέρχεται ἀπ' τὸν ἴδιο Οὐράνιο Πατέρα. Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη εἶναι ἡ πεμπτοῦσία τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Ἐὰν «ἀγάπην μὴ ἔχω, οὐδὲν εἰμι» (Α' Κορ. ιγ', 2). Ἐπὶ πλέον, ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἔχει ἀπόλυτο χαρακτῆρα. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι ὁ «πλησίον μας» καὶ ὁ καθένας —ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ M. Buber— εἶναι ἓνα Ἐγώ, ποῦ ἀκριβῶς «εἶναι ἔτσι, ὅπως ἐσύ· εἶναι τόσον ἀξιαγάπητο καὶ ἔχει τόσον ἀνάγκη πράξεων ἀγάπης, ὅσον ἔχεις ἐσύ».

Ἡ παραβολὴ τοῦ Καλοῦ Σαμαρείτου δείχνει ὅτι ἡ συγκεκριμένη ὑπαρξιακὴ πραγματοποίησις τῆς ἀγάπης προσαρμύζεται στὶς ἀνάγκες καὶ στὰ αἰτήματα τῶν ἐκάστοτε συγκεκριμένων καταστάσεων, πράγμα ποῦ συχνὰ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ματαιώσει ἢ μετατροπὴ διαφορῶν σχεδιασμῶν καὶ προγραμματισμῶν.

Πολέμιος τῆς χριστιανικῆς ιδέας τῆς ἀγάπης ὑπῆρξεν ὁ Nietzsche. Τὴν εἶδεν ὡς δημιουργήμα τοῦ συναισθηματικοῦ ἐκφυλισμοῦ τῶν ἀδυνάτων ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπ' τοὺς Ὑπερανθρώπους. Ὁ Max Scheler, ποῦ ἀντέκρουσε τὸν Nietzsche, ζήτησε νὰ ἀναπτύξῃ τὴν χριστιανικὴν ιδέα τῆς ἀγάπης ἐκ τῆς ἀντιπαραθέσεώς της πρὸς τὴν ἀρχαία ιδέα τοῦ ἔρωτος. Ἐνῶ ὁ ἔρωσ σημαίνει γι' αὐτὸν κίνησι τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τὸ τέλειο, τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἄπειρο, ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη εἶναι κυρίως ἀκόδοσ τοῦ ἀνωτέρου πρὸς τὸ κατώτερο.

Τις ιδέες τοῦ Max Scheler ἀφωμοίωσε καὶ συμπλήρωσε μέσα στὰ βιβλία του ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κολωνίας Johannes Hessen. (Σὲ παρέχθαις σημειώνομε, ὅτι ὁ Χίτλερ ἀπέλυσε τὸν Hessen ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ ἀφῆρεσε τὸ δικαίωμα τοῦ λόγου μέσα σ' ὀλόκληρη τὴν Γερμανία). Γιὰ τὶς ιδέες τοῦ Hessen περὶ ἔρωτος καὶ ἀγάπης ἔστω ὡς παράδειγμα τὸ βιβλίον του «Τὸ νόημα τῆς ζωῆς» (Der Sinn des Lebens), τὸ ὁποῖο ὁ ὁμιλῶν (γράφων) μετέφρασεν ἐκ τῆς γερμανικῆς γλώσσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μετεκπαιδεύσεώς του στὴ Γερμανία. Στὴ μετάφρασι αὐτῆ, ποῦ ἔχει δημοσιευθῆ στὶς ἐκδόσεις Κακουλίδη, λέγονται τὰ ἑξῆς γιὰ τὴν ἀγάπην καὶ τὸν ἔρωτα:

«Πρέπει νὰ διακρίνωμεν δύο μορφὰς τῆς ἀγάπης: τὴν ἀγάπην ὡς ἔ ρ ω τ α ὲ καὶ τὴν ἀγάπην ὡς ἔ υ σ π λ α γ χ ν ἰ α ν'. Ἐκεῖνη εἶναι ὁ ἐθνικὸς-πλατωνικὸς ἔρωσ, αὕτη εἶναι ἡ χριστιανικὴ-παύλειος ἀγάπη».

» Ὁ Πλάτων εἰς τὸ ἀθάνατον συμπόσιόν του ἀποκαλύπτει τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν τοῦ ἔρωτος. Ὁ ἔρωσ κατευθύνεται πρὸς τὸ ὠραῖον. Ἡ οὐσία του συνίσταται εἰς τὴν ἕλξιν ἀπὸ τὸ ἑἶδος τοῦ ὠραίου, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἔχη σωματικὴν, ψυχικὴν, πνευματικὴν καὶ τέλος θείαν φύσιν. Τοιοῦτοτρόπως ὑπάρχουν ποικίλαι βαθμίδες τοῦ ἔρωτος. Εἰς τὴν ἀνωτάτην βαθμίδα τοῦ οὔτος

ἀποβάλλει πᾶν ἐπίγειον βᾶρος καὶ ἐπιδιώκει τὸ ὠραῖον, «τὸ ὁποῖον πρῶτον μὲν ὑπάρχει αἰώνιον καὶ δὲν ὑπόκειται οὔτε εἰς γένεσιν οὔτε εἰς ἀφανισμόν, οὔτε εἰς αὐξησιν οὔτε εἰς ἐλάττωσιν, ἔπειτα δὲν εἶναι ὠραῖον ἀπὸ μίαν ἀποψιν, ἄσχημον ἀπὸ τὴν ἄλλην, οὔτε ὠραῖον σήμερον, αὐριον ὄχι, οὔτε σχετικῶς μὲ τοῦτο ὠραῖον, σχετικῶς μ' ἐκεῖνο ἄσχημον, οὔτε ἐδῶ ὠραῖον, ἐκεῖ ἄσχημον, ὡσάν νὰ ἦτο διὰ μερικὸς ὠραῖον, δι' ἄλλους ἄσχημον»...

» Ὁ ἔρωσ τοῦ Πλάτωνος εἶναι ἡ ὁρμὴ τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τὸ τέλειον, τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἀπειρον, τοῦ ἐπιγείου πρὸς τὸ θεῖον. Εἶναι ἡ νοσταλγία τῆς ψυχῆς διὰ τὴν αἰωνίαν τῆς Πατρῖδα. Ἡ κατεύθυνσις τῆς κινήσεως τοῦ ἔρωτος εἶναι ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Ὁ ἔρωσ ἐγεννήθη εἰς τὴν κοιλάδα καὶ ἐπιζητεῖ τὰ ὕψη. Κατάγεται ἐκ τῆς πτωχείας, τοῦ κενοῦ καὶ ἐπιζητεῖ αὐτό, τὸ ὁποῖον τὸν καθιστᾷ πλούσιον καὶ γεμίζει τὴν ψυχὴν του.

» Τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν κινήσεως δεικνύει ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη καὶ χάρις. Ὁ δρόμος τῆς εἶναι ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω. Αὕτη, γεννηθεῖσα εἰς τὰ ὕψη, κατέρχεται πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἡ πηγὴ τῆς ὀνομάζεται πλησμονή, δαψίλεια καὶ πλουτοσ' ὁ σκοπὸς τῆς εἶναι τὸ κενόν, ἡ πτωχεία, τὸ ἔχον ἀνάγκην. Τὸ πλήρωμά τῆς ρεεῖ ἀπὸ ὑπερβατικὰ βᾶθη, ὑπερεκχειλίζει καὶ κατακλύζει ἐκτάσεις. Αὕτη γνωρίζει, ὅτι ἔλαβε χάριν καὶ δῶρα ἐκ τῶν αἰωνίων πηγῶν καὶ θὰ ἤθελε τώρα νὰ χαρίσῃ ἐπίσης εἰς ἄλλους δῶρα καὶ εὐτυχίαν. Αὕτη δὲν ἐπιδιώκει τὴν λύτρωσιν, ὡς τὴν ἐπιζητεῖ ὁ ἔρωσ. Αὕτη κατέχει τὴν ζωὴν τῆς λυτρώσεως καὶ θὰ ἤθελε νὰ ὀδηγήσῃ καὶ ἄλλους πρὸς αὐτὴν καὶ πρὸς τὸ πλήρωμα τῆς ὑπάρξεως.

» Πρὸς τὴν ἀγάπην αὐτὴν ψάλλει ὁ Παῦλος εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν του τὸν ἀθάνατον ὕμνον του» (Johannes H e s s e n, Τὸ νόημα τῆς ζωῆς, μτφρ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἐκδόσεις Κ. Κακουλίδη, Ἀθῆναι, σελ. 78-80).

Μέσα στὰ χριστιανικὰ πλαίσια ἡ ἀγάπη ἔχει ἀπαράμιλλο πλάτος καὶ βάθος καὶ ἐκτείνεται ἀκόμη καὶ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς (Ματθ. ε', 44). Ἡ ἀγάπη αὕτη ἔχει θρησκευτικὸ περιεχόμενο: «Ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶ καὶ ὁ μένων ἐν τῇ ἀγάπῃ ἐν τῷ Θεῷ μένει καὶ ὁ Θεὸς ἐν αὐτῷ» (Α' Ἰωάν. δ', 16). Ὁ ἀγαπῶν θεωρεῖ τοὺς εὐεργετούμενους ὡς ἀδελφοὺς τοῦ Χριστοῦ (Ματθ. κε'). Μὲ τὴν ἀγάπην ὁ ἄνθρωπος μιμεῖται τὸν οἰκτίρμονα οὐράνιο Πατέρα (Λουκ. στ', 36). Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἔχει ἀδιάσπαστο σύνδεσμο μὲ τὴν αὐθόρμητη ἀνιδιοτέλεια, μὲ τὴν αὐταπάρνησι καὶ αὐτοθυσίαν, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Μερίζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ» (Ἰωάν. ιε', 13). Πρέπει ἐπίσης νὰ προσθέσωμε, ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη δὲν εἶναι θεωρία, ἀλλὰ ζωντανὴ πραγματικότης, ποὺ ἔχει νὰ παρουσιάσῃ μυριάδες ἡρώων τῆς, ποὺ ἀκολουθοῦν στὰ ἔχνη τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ἀγάπην θυσιάσθηκε ὑπὲρ ἡμῶν. Ὡστε τὸ «καινόν» τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ὀφείλεται στὴν πληρότητα καὶ στὴν παμμερῆ ἰδιορρυθμία αὐτῆς

(Παν. Μ π ρ α τ σ ι ώ τ ο υ, Τὸ νόημα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, Λόγος Πρυτανικός, ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 7-16).

* * *

Ἡ ἀγάπη, τῆς ὁποίας παρουσιάσαμε μερικὲς συνιστώσες, εἶναι ἡ βαθύτερη γενεσιουργὸς αἰτία καὶ ἡ ἐντελέχεια τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ φῶς τῆς ἀγάπης, προσπίπτοντας στὸ πολιτιστικὸ πρῖσμα, υφίσταται τρόπον τινὰ φασματοσκοπικὴ ἀνάλυσι καὶ παρουσιάζει ὅλη τὴν ἀπέραντη κλίμακα τῶν ἐξαισιῶν δυνατῶν συνδυασμῶν καὶ συνθέσεων τῶν χρωμάτων τῆς πολιτισμικῆς ἕριδος.

Μερικὰ ἀπ' τὰ χρώματα αὐτὰ θὰ γίνουν ἀντιληπτά, ἐὰν ρίψουμε μιὰ ματιὰ στὸ πλάτος καὶ στὸ βάθος τῆς ἐννοίας τοῦ ἀληθινοῦ καὶ υγιοῦς πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ μεγέθυνσις, ἡ προβολὴ καὶ ἡ προέκτασις τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐκ τῆς ἀτομικῆς στὴν ὑπερατομικὴ σφαῖρα.

Ὁ ἀληθινὸς ἀνθρωπισμὸς, ὅταν προφυλάσσεται ἀπὸ τὶς ἐκφυλιστικὰς τάσεις, πὺ εἰσέδυσαν σ' αὐτὸν μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως, εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυσι τὸ αἶτημα τῆς ἀνθρωποποιήσεως, τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τῆς προσπαθείας τοῦ νὰ γίνῃ ὁ ἄνθρωπος ἀληθινὰ ἄνθρωπος. Ὡστε, τὸ γνήσιο ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες εἶναι τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀληθινῆς μορφώσεως, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ νὰ προσλάβῃ ἡ ὑπαρξις τοῦ ἀνθρώπου τὴ μορφὴν, πὺ τοῦ ἀρμόζει καὶ τοῦ ταιριάζει. Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ ἀληθινὰ ἄνθρωπος, ἐὰν δὲν ἀναπτύξῃ κάθε τι γνήσια ἀνθρώπινο, πὺ ὑπάρχει μέσα του. Ἀλλὰ ποιὸ εἶναι τὸ ἀληθινὰ ἀνθρώπινο; Ποιὸ εἶναι ἐκεῖνο, πὺ συνιστᾷ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὄντολογικὴ καὶ ποιοτικὴ ὑπεροχὴ του ἀπέναντι σ' ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα; Εἶναι τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς πλασθεὶς «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ», εἶναι ἀξιολογικὴ ὑπαρξις καὶ ἔχει σταθερὸ προσανατολισμὸ πρὸς τὸ βασιλεῖο τῶν ἀξιῶν. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ γίνῃ ὁ ἄνθρωπος ἄρτιος καὶ ὠλοκληρωμένος, πρέπει νὰ ἱκανοποιηθῶν ὅλες οἱ ἐμφυτεῖς ἀξιολογικὲς τάσεις καὶ προδιαθέσεις τῆς ψυχῆς του μὲ τὴ βίωσι ἢ πραγματοποίησι ὑπ' αὐτοῦ ἀντιστοίχων ἀξιῶν.

Ἀλλὰ τί ἐννοοῦμε, ὅταν μιλάμε γιὰ ἀξίες; Οἱ ἀξίες, ὅπως ἔχομε τονίσει πολλές φορές, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὀρισθῶν ἀκριβῶς, ἀλλὰ μόνο νὰ βιωθῶν καὶ νὰ τύχουν περιγραφῆς. Ἀξία εἶναι ὅ,τι προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν προσωπικὴ ὀρμὴ καὶ τὴν ἀγάπην μας πρὸς ἕνα ἀντικείμενο, ἕνεκα τῆς εὐαρεστήσεως καὶ ἱκανοποιήσεως, τὴν ὁποία γεννᾷ μέσα μας. Ἡ ἀξία λοιπὸν εἶναι ἐννοια, πὺ ἐκφράζει τὴ σχέσι μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου καὶ ἐνὸς ἀντικειμένου (ὕλικου ἢ πνευματικοῦ), ἀπ' τὴν ὁποία γεννιέται μέσα μας ἕνα εὐχάριστο συναίσθημα καὶ μία ἐπιθυμία. Ὅταν λ.χ. βρεθῶμε μπροστὰ σ' ἕνα ὠραῖο καλλιτεχνικὸ πῖνακα, θὰ αἰσθανθῶμε πνευματικὴ εὐφροσύνη καὶ ἀγαλ-

λίαι. Θὰ γεννηθῆ μέσα μας καὶ μιὰ ἐπιθυμία, λ.χ. νὰ τὸν ἀγοράσουμε ἂν μπορούμε. Τὸ εὐχάριστο συναίσθημα καὶ ἡ ἐπιθυμία δείχνουν ὅτι ἀγαπᾶμε τὸν καλλιτεχνικὸ πίνακα καὶ βιώνουμε τὴν ἀξία του.

Ἡ ἀξία λοιπὸν εἶναι ὁπωσδήποτε ἔκφρασις καταφάσεως, ἱκανοποιήσεως καὶ ἀγάπης γιὰ κάτι. Εἶναι κάθε τι, πού ἀπὸ μιὰ ὠρισμένη ἄποψι μᾶς ἱκανοποιεῖ, διότι ἀνταποκρίνεται σὲ ὠρισμένες ἀνάγκες, προδιαθέσεις, τάσεις, ροπές τοῦ ἀνθρώπου. "Ὅταν ἀποδίδωμε λοιπὸν ἀξία σὲ κάποιο ἀντικείμενο, αὐτὸ σημαίνει, ὅτι τὸ ἀγαπᾶμε καὶ προτιμᾶμε τὴν ὑπαρξὶ καὶ παρουσία του ἀπὸ τὴν ἀπουσία καὶ ἀνυπαρξία του. "Ὅταν ἀποδίδωμε μεγαλύτερη ἀξία σ' ἓνα ἀντικείμενο, αὐτὸ σημαίνει, ὅτι προτιμᾶμε τὴν ὑπαρξὶ καὶ τὴν παρουσία του ἀπὸ τὴν ὑπαρξὶ καὶ παρουσία ἄλλων ἀντικειμένων με μικρότερη ἀξία. "Ὅταν, τέλος, ἀποδίδωμε ὑψίστη καὶ ἀπόλυτη ἀξία σ' ἓνα ἀντικείμενο, αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ἀγαπᾶμε ἀπόλυτα καὶ ὅτι προτιμᾶμε ν' ἀποθάνωμε μᾶλλον παρὰ νὰ ζήσωμε χωρὶς αὐτὸ (λ.χ. χωρὶς τὴν πίστι, χωρὶς τὴν ἐλευθερία). Ἡ ἀξία εἶναι ἡ αἰτία, πού συντελεῖ νὰ θεωρῆται ἓνα ἀντικείμενο ὡς ἀγαθὸ, ὡς ἀντικείμενο τῆς ἀγάπης μας. Τὰ ἀγαθὰ (ὕλικά ἢ πνευματικά) εἶναι ἀγαθὰ, διότι ἐνέχουν κάποια ἀξία καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀγαπητά, ἐπιθυμητά, ἐφετά.

Οἱ ἀξίες λοιπὸν αἰσθητοποιοῦνται μέσα στὰ διάφορα πολιτιστικὰ ἀγαθὰ, μέσα στὸν πολιτισμὸ. Ἐπομένως εἶναι ἀπαράδεκτες ὅλες οἱ θεωρίες, πού παραγνωρίζουν ὅτι ὁ πολιτισμὸς ἐμψυχώνεται ἀπ' τὸ πλήρωμα τῶν ἀξιῶν, καὶ ἰσχυρίζονται ὅτι τὰ δυναμικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια αὐτοῦ βρίσκονται ὄχι στὴ σωστὴ ἱεράρχησι τῶν προτεραιοτήτων τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ στὴ μονομερῆ προσκόλλησι σὲ μιὰ ἀπ' τις κατώτερες ἀξίες.

Ὁ πολιτισμὸς, πού περιλαμβάνει τόσον τὰ ὑλικότεχνικὰ ἐπιτεύγματα, ὅσον καὶ τις διαφορὲς πτυχές τοῦ πνευματικοῦ βίου, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ βίωσις καὶ πραγματοποίησις μέσα στὸν κοινωνικὸ βίον ὑπερατομικῶν ἀξιῶν με τὴ βοήθεια τῶν προδιαθέσεων καὶ ἱκανοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Οἱ ἀξίες αἰσθητοποιοῦνται, ὑλοποιοῦνται, ἐνσαρκώνονται, πραγματώνονται στὰ διάφορα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ καθιστοῦν αὐτὰ στόχους τοῦ ἐνδιαφέροντος, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων.

Ἀναλόγως πρὸς τὸ εἶδος τῶν ἀξιῶν, πού πραγματώνονται μέσα στὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ, ὁ πολιτισμὸς διακρίνεται σὲ διάφορα στοιχεῖα ἢ διαφοροὺς τομεῖς. Τὸ νόημα τῶν τομέων αὐτῶν τοῦ πολιτισμοῦ συνίσταται στὸ ὅτι ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς σημαίνει πραγμάτωσι μᾶς ὠρισμένης ἀξίας, ἐπομένως ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἀξιολογικὴ τάσι καὶ ροπή τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ὁ καθένας ἀπ' τοὺς τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τρόπον τινὰ ἡ προέκτασις καὶ πρὸς τὰ ἔξω προβολὴ ἑνὸς κομματιοῦ τῆς ὑπάρξεώς μας, διότι ἀνταποκρίνεται σὲ ἰδιαίτερη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκπηγάζει ἀπὸ ξεχωριστὴ ἀξιολογικὴ προδιάθεσι μας. Ἐπομένως, ὁ καθένας ἀπ' τοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἔχει ἰδιαίτερο νόημα καὶ ἐκπληρώνει ἰδιαίτερο σκοπὸ. Γι'

αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκβληθῆ ἀπ' τὸν πολιτισμό, οὔτε νὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ ἄλλον τομέα.

Ἡ βίωσις καὶ πραγματάωσις τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιῶν δημιουργεῖ τοὺς τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀντιστρόφως τὰ πολιτισμικὰ ἀγαθὰ, ποὺ εἶναι συγχρόνως καὶ μορφωτικὰ ἀγαθὰ, ὑποβοηθοῦν τὴν ἀνθρωπιστικὴ μὀρφωσι καὶ ἐντάσσουν ὀργανικὰ τὸν ἀναπτυσσόμενο ἄνθρωπο μέσα στὴν πολιτισμικὴ κοινότητα.

Γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ λοιπὸν ἀληθινὰ τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες, γιὰ νὰ μορφωθῆ δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος πραγματικὰ καὶ γίνῃ ἄρτιος καὶ ὠλοκληρωμένος, πρέπει νὰ ἱκανοποιηθοῦν ἀρμονικὰ ὅλες οἱ ἐμφυτεῖς ἀξιολογικὲς τάσεις καὶ προδιαθέσεις τῆς ψυχῆς του μὲ τὴ βίωσι ἢ πραγματοποίησι ὑπ' αὐτοῦ ἀντιστοίχων ἀξιῶν, ποὺ συναποτελοῦν σύστημα καὶ ὀργανικὴ ὁλότητα, ἐμφυχομένη ἀπὸ μίαν ἐνοποιοῦ ζωτικὴ ἀρχὴ καὶ δύναμι.

* * *

Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα, κατανοοῦμε γιὰτὶ ἡ ἀγάπη, καὶ πρὸ πάντων ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ζωτικὴ ἐντελέχεια τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀγάπη, σύμφωνα μὲ τὸν βαθμὸ καὶ τὴν ἀναλογία, ποὺ γίνεται δεκτὴ ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους καὶ μετουσιώνεται σὲ πρᾶξι καὶ ζωὴ, μπορεῖ νὰ ἀναζωπυρήσῃ, πυροδοτήσῃ, ἐκκολάψῃ, ἀναπτύξῃ καὶ συνενώσῃ σὲ μιὰ ἱεραρχημένη ὀργανικὴ ὁλότητα ὅλους τοὺς ἀξιολογικοὺς πόθους τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ ἐν πρώτοις στὴν ὁλότητα τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἀγάπη ὡς amor naturalis στρέφεται πρὸς ὅλα τὰ θεόδοτα ἀγαθὰ. Ἡ ἀγάπη αὐτὴ κορυφώνεται στὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ, στὴν amor Dei, ποὺ εἶναι ἐμφυτὴ. Ὅπως ἡ μαγνητικὴ βελόνα στρέφεται πρὸς τὸν βορρᾶ, ὅπως τὸ ἡλιοτρόπιο στρέφεται πρὸς τὸν ἥλιο, ἔτσι ἡ ἀνθρωπίνῃ ὑπαρξις, ὅταν δὲν ἔχῃ ἐκφυλισθῆ, στρέφεται μὲ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ καὶ συνειδητοποιεῖ, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι μόνον τὸ ἀπόλυτο Ὄν καὶ ἡ ὑψίστη ὄντολογικὴ πραγματικότης, τὸ ens perfectissimum, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑψίστο Ἀγαθὸ, τὸ summum bonum, ἡ ὑψίστη ἀξιολογικὴ πραγματικότης, τὸ πλήρωμα ὅλων τῶν ἀξιῶν, ἡ πηγὴ, ἀπ' τὴν ὁποία ἔρχεται «πᾶσα δόσις ἀγαθῆ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον». Αὐτὸ ἐξηγεῖ, γιὰτὶ ἡ γνησία ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ δὲν εἶναι φυγόκοσμος ἀτομιστικὸς νοσηρὸς μυστικισμός, ποὺ ἀποξενώνει ἀπ' τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες καὶ τὰ πολιτισμικὰ ἀγαθὰ, ἀλλὰ φωτεινὴ παρουσία καὶ ἀκτινοβολία σὲ ὁλόκληρῃ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ. Ἡ ἀγάπη αὐτὴ δὲν ἔχει μόνον κατακόρυφῃ κατεύθυνσι πρὸς τὸν οὐρανό, μὰ καὶ ὀριζόντια κίνησι πρὸς τοὺς συνανθρώπους καὶ πρὸς τοὺς διαφόρους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ πολιτιστικὴ πρόοδος ὑποβοηθεῖται μὲ τὴν ἀγάπη, διότι ἡ ἀγάπη καταπολεμεῖ τὸν ἐγωϊστικὸ ἀπομονωτισμό, ὀδηγεῖ ἀπ' τὸν ἀτομισμὸ στὴ σφαῖρα τῶν ὑπερατομικῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν, ποὺ

ξεφεύγουν απ' τὸ ἀνθρώπινο ἄτομο καὶ ὑποκείμενο, διευκολύνει τὴν ἐπικοινωνία καὶ συνεργασία καὶ ἀποτρέπει τὴν ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξι ἐνὸς πολιτιστικοῦ τομέως, λ.χ. τῆς Τεχνικῆς, σὲ καρκινοματώδεις νεόπλασμα πού θὰ τεθῆ στὴν ὑπηρεσία τῆς καταστροφῆς τῶν ἄλλων τομέων τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐὐ γιγῆς πολιτισμὸς δὲν εἶναι μηχανικὸ ἄθροισμα ἐπιδιώξεων ἀτόμων, τὰ ὁποῖα δροῦν χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ ὀργανικὴ ὁλότης, μέσα στὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχη διάσπασις τῶν μελῶν τῆς. Ὅλοι οἱ τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ πρέπει τρόπον τινὰ νὰ εἶναι ταξιθετημένοι σὲ κύκλους ὁμοκέντρους, ἐπαλλήλους καὶ ἱεραρχικῶς τοποθετημένους, πού διαπνέονται καὶ διαποτίζονται ἀπὸ τὴν ἴδια πνευματικὴ ἐντελέχεια καὶ ἀπὸ πνεῦμα ἐνότητος καὶ ἀγάπης.

Ἡ ὀρθὴ ἱεράρχησις τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιῶν καὶ πολιτισμικῶν τομέων προϋποθέτει τὴν *ordo amoris*, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσε ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος, δηλαδὴ τὴν τάξι τῆς ἀγάπης, τῇ σωστῇ ἱεραρχημένη τάξι τῶν προτεραιοτήτων τῆς ἀγάπης, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ὑποτάσῃ τὸ χειρὸν στὸ κρεῖττον. Ἡ σωστὴ λειτουργία τῆς *ordo amoris* προϋποθέτει κάθαρσι τοῦ πνευματικοῦ αἰσθητηρίου τοῦ ἀγαπῶντος ἀπὸ κάθε ἀξιολογικὸ δαλτωνισμό.

Ὅμως ἔχι μόνον ὁ πολιτισμὸς ὡς ὅλον, ἀλλὰ καὶ ὁ καθένας ἀπ' τοὺς τομεῖς χωριστὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ ἀνθήσῃ χωρὶς ἀγάπη. Θὰ ἔπρεπε νὰ ὁμιλοῦμε ἐπὶ ὥρες, ἐὰν θὰ θέλαμε νὰ δεῖξωμε αὐτὸ λεπτομερῶς. Γι' αὐτὸ ἐπιτρέψτε ν' ἀναφερθῶ δειγματοληπτικῶς σὲ μερικὰ μόνον παραδείγματα:

Σήμερα γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀναβαθμίσεως τοῦ οἰκολογικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς φύσεως. Σ' αὐτὸ θὰ ἤμποροῦσε νὰ βοηθήσῃ ἡ παράδοσις τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης πρὸς τὴ φύσι, ἡ ὁποία ἀγάπη δὲν παρατηρεῖται μόνον στὸν ἅγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσσίζης, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν ὀρθόδοξη πατερικὴ καὶ ἀσκητικὴ παράδοσι καὶ στὰ λειτουργικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας μας. Αὐτὴν τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ φύσι ἐξεδήλωνε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὅταν στὸ «μανιφέστο», τὸ ὁποῖο προτάσσει στὸν «Λαμπριάτικον Ψάλτην», διακηρύττῃ: «Ἐν ὅσῳ ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε νὰ ὑμῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράφω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν...».

Ἐπειτα, γιὰ τὸν πολιτισμικὸν τομέα τῆς Τεχνικῆς, ἡ ἀγάπη θὰ ὑποδείξῃ τὸν κανόνα «Ἡ Τεχνικὴ γιὰ τὸν ἀνθρώπου» καὶ ἔχι τὸ ἀντίθετο «Ὁ ἀνθρώπος γιὰ τὴν Τεχνικὴ».

Γιὰ τὴ ρύθμισι τοῦ οἰκονομικοῦ βίου ἡ ἀγάπη δὲν θὰ ἀνέχεται νὰ μὴ πραγματοποιηθῇ ἡ ἀπαίτησις τοῦ Δευτερονομίου «Ὅχι ἔσται ἐν σοὶ ἐνδεής» (Δευτ. ιε', 4). Ἡ ἀγάπη δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν *amoralité* τοῦ ἀνεξελέγκτου οἰκονομικοῦ λιμπεραλισμοῦ καὶ τοῦ μαμωνιστικοῦ καπιταλισμοῦ. Δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸ «laissez faire, laissez passer». Δὲν ἀνέχεται τὴ ρύθμισι τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργαζομένων μετὰ τὸ κριτήριον τοῦ «ὀρίου λιμοκτονίας» ἢ τὸ

ἀπαράδεκτο γεγονός νὰ ἐργάζωνται στὰ ἐργοστάσια, ὅπως συνέβαινε λίγο πρὶν ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ, μικρὰ παιδιὰ ἡλικίας κάτω τῶν 11 ἐτῶν, ποὺ δούλευαν ἀπ' τὶς 7 τὸ πρῶτ' ἕως τὶς 12 τὰ μεσάνυχτα, γιὰ νὰ τὰ πλήττουν ἡ ἐξαθλίωσις, ἡ φυματίωσις καὶ ἡ ἡθικὴ ἐξαθλίωσις καὶ γιὰ νὰ μὴ φθάνουν στὸ εἰκοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας.

Ἡ ἰδίᾳ ὁμως ἀγάπη δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβασθῆ καὶ πρὸς τὴ ρύθμισι τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἀπ' τὸν ἄθεο μαρξιστικὸ κολλεκτιβισμό μὲ τὴν ἀνεξέλεγκτη κατάχρησι τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐξουσίας, μὲ τὸν στραγγαλισμὸ τῆς ἐλευθερίας, μὲ τὰ «τείχη τοῦ αἵσχους», μὲ τὶς νησίδες τοῦ ἀρχιπελάγους Γκούλαγκ, μὲ τὴ νεοσαρική διαβίωσι ἀξιωματούχων τοῦ κόμματος, μὲ τὰ ἀλλεπάλληλα κρούσματα ἰδιοτελοῦς καὶ ἀνίσου καρπώσεως τοῦ πακτωλοῦ τοῦ κολλεκτιβιστικοῦ πλοῦτου, μὲ τὰ πολυτελῆ καταστήματα, ποὺ δὲν εἶναι γιὰ ὅλους τοὺς πολῖτες, ἀλλὰ μόνον γιὰ τὰ μέλη τοῦ κόμματος ἢ γιὰ τοὺς τουρίστες μὲ τὸ ξένο συνάλλαγμα...

Ἡ ἀγάπη γενικῶς ἐξυγιαίνει τόσον τὸν «τρόπο τῆς κτήσεως», ὅσον καὶ τὸν «τρόπο τῆς χρῆσεως» τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν. Γιὰ τὴν χριστιανικὴ ἰδίως ἀγάπη εἶναι ἀκατανόητα ἡ ἐκμετάλλευσις ἀνθρώπου ἀπὸ συνάνθρωπο, ἡ πεῖνα, ὁ ὑποσιτισμὸς, ἡ ἔλλειψις κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως καὶ ἰατρικῆς περιθάλψεως, ἡ ὑπερβολικὴ αὐξήσις τῶν ἐμμέσων φόρων, ποὺ πλήττουν τὶς πτωχότερες τάξεις κ.τ.τ.

Στῆ σφαῖρα τῶν βιολογικῶν πολιτιστικῶν ἀξιών χωρὶς ἀγάπη δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκλείψουν οἱ βάρβαρες ἐκδηλώσεις τῶν γηπέδων, οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπικρατήσῃ ὑγιὲς καὶ ἀγνὸ ἀθλητικὸ πνεῦμα. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἐκεῖνη, ποὺ πρὸ πάντων τεκμηριώνει τὴν Ψυχοσωματικὴ Ἰατρικὴ ἢ τὴν Ἰατρικὴ τῆς προσωπικότητος. Ἡ ἀγάπη ἐπίσης συνετέλεσε στὴν ἀνάπτυξι τῶν νοσοκομείων, τῆς νοσοκομειακῆς προνοίας καὶ τῆς Ἰατρικῆς. Ἡ ἀγάπη ἐνεψύχωσε τὴν ὑπέροχη νοσοκομειακὴ δρᾶσι τῆς Φλωρενς Νάϊτινγκελ ἢ τῆς Ἡντιὸ Κάβελ ἢ ἀναριθμήτων ἄλλων ἀδελφῶν τοῦ ἐλέους καὶ τῶν διακονισσῶν.

Ἐπειτα, ἡ ὠφέλιμη γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀνάπτυξις τῆς Ἐπιστήμης ἐξαρτᾶται πολὺ ἀπὸ τὴν ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη ἀπ' ἐνὸς ὑποβοηθεῖ τὴν ἐπιστημονικὴ συνεργασία καὶ ἀνταλλαγὴ, τὴν ἀλληλοσυμπλήρωσι καὶ τοὺς κοινούς ἐπιστημονικούς σχεδιασμούς καὶ προγραμματισμούς, καὶ ἀπ' ἐτέρου καθιστᾶ συνειδητὴ τὴν ἀνάγκη τοῦ αὐτοελέγχου τῆς ἐλευθερίας τῶν ἐπιστημόνων. Ὁ αὐτοελέγχος αὐτὸς εἶναι ἀναγκαῖος ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐπαπειλούντων τὸ ἀνθρώπινο γένος κινδύνων, τοὺς ὁποίους δημιουργοῦν σήμερα οἱ προωθημένες ἐπιστημονικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἐφαρμογές. Τὸ αἶτημα τοῦ αὐτοελέγχου ὠδήγησε στὴ δημιουργία ἐιδικοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου (technology assesment), ποὺ ἔχει ἀκριβῶς ὡς σκοπὸν τὴν —πρὸ τῆς ἐφαρμογῆς των— μελέτη τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῶν μεγάλων τεχνολογικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ προγραμματισμῶν ἐν σχέσει πρὸς τὶς προβλεπόμενες συνέπειες γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸ περιβάλλον του.

“Ὅσον ἀφορᾷ στὸν πολιτισμικὸ τομέα τῆς Τέχνης, ἡ ἀγάπη συντελεῖ στὴ δημιουργία καθαρῶν αἰσθητικῶν βιωμάτων, ποὺ δὲν νοθεύονται ἀπὸ ἡδονιστικὲς ἢ χρησιμοθηρικὲς ροπὲς καὶ ἐπιδιώξεις, ἀλλὰ συναρτῶνται πρὸς τὴν ἀνώτερη πνευματικὴ ζωὴ. Προορισμὸς τοῦ καλλιτέχνη, κατὰ τοὺς Μπετόβεν καὶ Μπάχ, εἶναι νὰ φτερουγίζῃ ἕως τὰ ὕψη τῆς Θεότητος, νὰ παίρνῃ τις ἀκτῖνες τῆς καὶ νὰ τις φέρῃ στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων. Γι’ αὐτό, προσέθεταν, ἡ μουσικὴ, ποὺ δὲν διαποτίζεται ἀπ’ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεό, δὲν εἶναι καθαρὴ μουσικὴ, ἀλλὰ σατανικὸς θόρυβος καὶ δυσαρμονία. Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ τονίσω ἄλλη μία φορά, ὅτι ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν Θεὸ καὶ τὸν συνάνθρωπο συντελεῖ ὥστε ἡ Τέχνη νὰ εἶναι αὐτοελεγχομένη μὲ συναίσθησι τῆς κοινωνικῆς τῆς εὐθύνης. Ἡ Τέχνη χωρὶς ἀγάπη μπορεῖ νὰ ἐξωραϊζῇ τὸ κακὸ καὶ νὰ μεταβάλλεται σ’ ἓνα εἶδος καθαριδίνης καὶ φονικοῦ παραισθησιογόνου ναρκωτικοῦ, σ’ ἓνα εἶδος πνευματικῆς χολέρας. Ὅπως ἐν ὀνόματι τοῦ δόγματος «ἡ Χημεία γιὰ τὴ Χημεία» δὲν μποροῦμε ν’ ἀμνηστεύσωμε τὸ χημικὸ κατόρθωμα τῆς μεταβολῆς ἀπὸ τοὺς ναζιστὲς τῶν ἀνθρώπων σὲ σαπούνη, κατὰ παρόμοιον τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ δικαιολογήσωμε τὴ φθοροποιὸ ἀσυδοσία τῆς Τέχνης ἐν ὀνόματι τοῦ δόγματος «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη». Τὸ σύνθημά μας πρέπει νὰ εἶναι «Τέχνη μὲ ἀγάπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο», ὅπως «Ἐπιστήμη, Χημεία κ.λπ. γιὰ τὸν ἄνθρωπο».

Ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο μπορεῖ νὰ ὑποβοηθήσῃ τὴν Τέχνη νὰ παρουσιάσῃ τὴν πραγματικότητά μὲ τὸν γνήσιο καὶ ἀληθινὸ ρεαλισμό. Ἡ Τέχνη δὲν πρέπει μὲ παραμορφωτικὰ κάτοπτρα νὰ παρουσιάζῃ τὸ ψεῦδος ὡς ἀλήθειαν, τὸ κρεῖττον ὡς χεῖρον καὶ τὸ χεῖρον ὡς κρεῖττον. Ἡ καλλιτεχνικὴ παρουσίασις τῆς πραγματικότητος τοῦ κακοῦ πρέπει νὰ γίνεται ρεαλιστικὰ καὶ ὄχι παραμορφωτικὰ. Τὸ κακὸ δηλαδὴ πρέπει νὰ παρουσιάζεται ὡς κακὸ· ὄχι χρυσωμένο καὶ ἐξωραϊσμένο μὲ μύρια σαγηνευτικὰ καὶ γοητευτικὰ χρώματα, ἀλλὰ ὡς μία φρικτὴ καὶ συνταρακτικὴ πραγματικότης, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν πνευματικὴ σκλαβιά, τὴν ἐνοχίαν, τὴν ἀγωνίαν, τὴν πληξίαν, τὴ ναυτίαν, τὸν βαρὺ ἐσωτερικὸ τραυματισμό. Ὁ γνήσιος καλλιτέχνης πρέπει στὴν πυρίνη ἐστία τοῦ φακοῦ του νὰ συγκεντρῶνῃ ὅλες τὶς ἀκτῖνες τῆς ἀληθείας καὶ νὰ συλλαμβάνῃ καὶ προβάλλῃ κατὰ τρόπον ἀντικειμενικὸ —ὅπως ἔκανε λ.χ. ὁ Ντοστογιέφσκυ— ὅλες ἀνεξαίρετως τὶς μυστικὰς, ἀόρατες καὶ συχνὰ πολὺπλοκές ψυχολογικὰς, ἠθικὰς καὶ κοινωνικὰς ρίζες, προεκτάσεις, συναρτήσεις, ἐπιπτώσεις καὶ συνέπειες τοῦ κακοῦ.

Στὸν τομέα ἔπειτα τῶν κοινωνικῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν, ὅ,τι σήμερα μὲ τὴν ἐπίδρασι τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης θεωρεῖται ὡς αὐτονόητο στὴν ἐποχὴ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐθεωρεῖτο ἀκατανόητο. Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἐπέβαλε τὴν ἀντίληψιν ὅτι «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληνας, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ» (Γαλ. γ', 28). Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ὠδήγησε στὴν κατάργησι τῆς δουλείας, ἐλευθέρωσε τὴ γυναῖκα ἀπ’

τὸν γυναικωνίτη, ἐπέβαλε τὴν ἰδέα τοῦ «αἰωνίου θήλεος», κατέστησε τὴ γυναῖκα στὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας «πλατυτέραν τῶν οὐρανῶν», ἐξωράισε τὶς φάλαγγες τῶν ἁγίων γυναικῶν μὲ ἀναρίθμητα πλήθη παρθένων, συζύγων καὶ μητέρων καὶ προετοίμασε τὸν δρόμο στὸν ἀληθινὸ φεμινισμό, ποὺ δὲν ἔχει σχέσι μὲ τὸν ψευτοφεμινισμό ἐκεῖνο, ὁ ὁποῖος συρρικνώνεται στὴν ἀπαίτησι γιὰ ἐλεύθερες ἐκτρώσεις, νομιμοποιημένες ἀμβλώσεις, ἐλεύθερες πρὶν ἀπ' τὸν γάμο καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ γάμο σεξουαλικές σχέσεις. "Ἐνας τέτοιος ψευτοφεμινισμὸς σὲ τελευταία ἀνάλυσι σημαίνει ταπείνωσι τῆς γυναίκας καὶ πραγμάτωσι τῶν λόγων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: «Ἄνδρες οἱ νομοθετοῦντες καὶ κατὰ γυναικῶν ἢ νομοθεσία».

Ἐὰν στὶς ἀρχαῖες κοινωνίες ἦταν διαδεδομένη ἡ νηπιοκτονία καὶ ἐπιβαλλόταν ἡ θανάτωσις δυσμόρφων, καχεκτικῶν καὶ ἀναπήρων παιδιῶν, σήμερα, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ τοῦ παραγγέλματος τοῦ Κυρίου «ἄφετε τὰ παιδιά ἔρχεσθαι πρὸς με» (Μάρκ. ι', 14), μία κοινωνία θεωρεῖται τόσο πολιστισμένη, ὅσον μέσα σ' αὐτὴ εἶναι πιδ ἀνεπτυγμένη καὶ πιδ ὀργανωμένη ἢ πρόνοια γιὰ τὰ καθυστερημένα ἢ ἀνάπηρα ἢ καχεκτικὰ ἢ σπαστικὰ παιδιά.

"Ὅτι, ἔπειτα, οἱ διάφοροι τομεῖς τῆς ὀργανωμένης κοινωνικῆς προνοίας ἀναπτύχθησαν ὑπὸ τὴ σημαία τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ἀποδεικνύεται ἀπ' τὴν ἱστορία τοῦ καθ' ὅλου προνοιακοῦ ἔργου. "Ὅσον καὶ ἐὰν ἀναπτυχθῇ τὸ Κοινωνικὸ Κράτος, ποτὲ δὲν θὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη. Μόνον αὐτὴ ζωοποιεῖ πρὸ πάντων τὰ κοινωνικὰ ἔργα, ποὺ δὲν ἐξαντλοῦνται σὲ γραφειοκρατικὴ ἢ διοικητικὴ ἢ τεχνικὴ ἐνέργεια, μὰ ἔχουν φανερά πνευματικὸ χαρακτῆρα καὶ ἀπαιτοῦν σχέσι προσωπικῆς ἐμπιστοσύνης καὶ διαλογικῆς ἐπικοινωνίας, ἐξατομικεύουσα συμβουλευτικὴ ψυχοθεραπευτικὴ φροντίδα, ἀνίχνευσι καὶ συνειδητοποίησι τοῦ ὑπαρξιακοῦ προβληματισμοῦ, ὑπόδειξι κοσμοθεωριακοῦ προσανατολισμοῦ, ὑπομονὴ καὶ συχνὰ ἐθελοντικὴ θυσία τοῦ ἐλευθέρου χρόνου, ἠρωϊσμὸς καὶ αὐταπάρνησι. "Ἐστῶσαν ὡς παραδείγματα οἱ τομεῖς ἐργασίας τῶν νηπιαγωγείων, τῶν ὀρφανοτροφείων, τῶν ἀναμορφωτηρίων, τῶν γηροκομείων καὶ τῆς φροντίδας γιὰ ἀποφυλακίζομένους, γιὰ οἰκογένειες ἀλκοολικῶν, γιὰ δυσπροσάρμοστα παιδιά, γιὰ τέκνα διεξυγμένων ἀνδρογύνων, γιὰ ἄγαμες μητέρες κ.λπ.

Τέλος, γιὰ νὰ ἀναφέρωμε δειγματοληπτικῶς ἀκόμη ἓνα πολιτιστικὸ τομέα, ἡ ἀγάπη εἶναι προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἀνάπτυξι τῆς Πολιτείας, τοῦ Κράτους. Ἡ ἀγάπη λ.χ. δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνέχεται δικτατορικὰ ἢ φασιστικὰ καθεστῶτα ὁποιοῦδήποτε χρώματος. Ἡ Πολιτεία πρέπει ν' ἀποβλέπη πάντοτε στὴν πραγματοποίησι τῶν πολιτειακῶν ἀξιῶν. Ἡ οὐσία τους δὲν εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ ἐξουσία, ποὺ δημιουργεῖ τὸ λεγόμενον «κράτος τῆς δυνάμεως» (Machtsstaat), οὔτε ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξεως στὸ «κράτος τοῦ δικαίου» (Rechtsstaat), οὔτε ἡ ἐξισορρόπησις τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν

ἀναγκῶν στὸ «κοινωνικὸ κράτος» (Sozialstaat) ἢ στὸ «κράτος τῆς προνοίας» (Wohlfahrtsstaat ἢ Versorgungsstaat). "Ὅλα τὰ οὐσιώδη αὐτὰ στοιχεῖα τῆς Πολιτείας εἶναι μόνον ἡ ἀναγκαία ὑποδομή, τὸ ἀναγκαῖο ποιητικὸ αἷτιο, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀπολυτοποιῆται ὡς αὐτοσκοπός, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀνοίγη τὸν δρόμο στὸ τελικὸ αἷτιο, δηλαδὴ στὸ νὰ ἐπιδιώκεται ἡ δημιουργία τοῦ «κράτους τοῦ πολιτισμοῦ» (Kulturstaat), ποὺ θὰ εἶναι ὀργανωμένο κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται τὸ bonum commune, νὰ προάγεται τὸ κοινὸ καλὸ, νὰ δημιουργοῦνται μεγαλύτερα καὶ περισσότερα πολιτιστικὰ ἀγαθὰ, νὰ βιώνονται καὶ πραγματώνονται οἱ θεμελιώδεις ὑλικές καὶ πνευματικές ἀξίες στοὺς διαφόρους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τρόπον σύστοιχο πρὸς τὴν ἱεραρχικὴ διαβάθμισι καὶ κλιμάκωσί τους. Ἐπομένως καὶ γιὰ τὸ κράτος εἶναι ἀναγκαία ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπ' τὸν ἀξιολογικὸ δαλτωνισμό καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἱεράρχησις τῶν προτεραιοτήτων τῶν ἐπιδιώξεων, μὲ ἄλλους λόγους ἡ ordo amoris τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, ἡ ἱεραρχημένη τάξις τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀγάπης.

* * *

Ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις καὶ πτυχές τοῦ πολιτισμοῦ, ἄλλοτε ἄμεσα ἢ πρωτογενῶς καὶ ἄλλοτε ἔμμεσα ἢ δευτερογενῶς, ἔχουν ἐπάνω τους τὴ σφραγίδα τῆς ἀγάπης καὶ μάλιστα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιὰτι κατ' ἐξοχὴν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀρίστη ἀνθρωπιστικὴ καὶ ἐκπολιτιστικὴ δύναμις μέσα στὴν Ἱστορία. Καμμία ἐνδοκοσμικὴ παγκόσμια ὀργάνωσις, καμμία «Οὐνέσκο», καμμία «Γιούνισεφ», καμμία ἀνθρωπίνη «Διεθνὴς» δὲν μπορεῖ νὰ γίνη ὑποκατάστατο τῆς Ἐκκλησίας. Μόνη ἡ Ἐκκλησία, ποὺ ἰδρύθηκε ἐν ἁγίῳ Πνεύματι καὶ ἔχει κεφαλὴν τὸν Χριστόν, εἶναι τὸ θησαυροφυλάκιο τῆς τελείας ἀγάπης, τῆς ἀγάπης ποὺ δὲν περιορίζεται στὰ ἐνδοκοσμικὰ πλαίσια, μὰ ἔχει οὐράνιες ρίζες καὶ ὑπερβατικὸ ἀγκυροβόλιο. Εἶναι ἡ ἀγάπη ποὺ δὲν περιορίζεται ἀτελῶς καὶ ἀναιμικῶς μόνο στὴν ὀριζόντια διάστασι, σὲ ἀνθρώπινες φιλοδοξίες καὶ στὰ ἐκφυλισμένα οὐμανιστικὰ πλαίσια, μὰ ἔχει καὶ ὑπερβατικὴ, κατακόρυφη, δυναμικὴ κατεύθυνσι, ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητὴ σὲ μιὰ συνεχῆ παλινδρομικὴ κίνησι. Ἡ κίνησις αὐτὴ γίνεται τόσον ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω ὡς Θεία Χάρις καὶ Εὐσπλαγχνία, ποὺ κατ' ἐξοχὴν γίνεται ὄρατὴ στὸ Πάθος καὶ στὴ Σταύρωσι τοῦ Κυρίου καὶ στὴν ἐπικλητικὴ καὶ πνευματολογικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ὀρθοδόξου μυστηριακῆς ζωῆς, ὅσον καὶ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω ὡς θεῖος ἔρως, ὡς λειτουργικὴ προσευχὴ, ὡς ἀνύψωσις τῶν πανανθρωπίνων νοσταλγιῶν πρὸς τὸν Δοτῆρα παντὸς ἀγαθοῦ· καὶ ὡς συναναστημένη μὲ τὸν Ἀναστάντα Κύριο καινὴ κτίσις, μέσα στὴν ὁποία ὁ πολιτισμὸς ἐξωραΐζεται μὲ θεῖες ἀνταύγειες, καθὼς ὁ ἄνθρωπος καταναγάζεται ἀπὸ τὸ θαβώρειο φῶς τῶν θείων χαρίτων καὶ δωρεῶν καὶ ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὶς μεθεκτὲς ἄκτιστες ἐνέργειες τῆς ἀγάπης τοῦ Τρια-

δικοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ πηγή τῆς ἀληθείας, τῆς ἀληθινῆς ὁμορφιάς, τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, τῆς εὐλικρινείας καὶ ἐντιμότητος, τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τῆς γνησίας δημοκρατικῆς συνειδήσεως, τῆςπραγματικῆς εἰρήνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μερικὲς ἀπ' τὶς ἀπόψεις ποὺ παρουσιάσθηκαν στὴν παροῦσα διάλεξι, ἀναπτύσσονται ἐκτενέστερον στὰ ἐξῆς ἔργα:

1. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡρωίδες τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Αἱ διακόνισσαι διὰ τῶν αἰώνων, ἐν Ἀθήναις 1949.

2. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, Ἀθῆναι 1950.

3. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Οἰκοδόμοι πολιτισμοῦ, ἐν Ἀθήναις 1962.

4. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ ἀγάπη ὡς μέσον ἀποφυγῆς ἀπὸ τὸν ἀπομονωτισμὸν καὶ ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἐν: Η ΑΓΑΠΗ ὡς παράγων κοινωνικῆς προόδου καὶ ἀναπτύξεως τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἔκδοσις Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Δημοσίων Σχέσεων, Ἀθῆναι, Νοέμβριος 1969, σελ. 51-57.

5. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς, Ἀθῆναι, 1980.

6. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς τὸν τομέα τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας, Ἀθῆναι, 1983.

7. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτική, Ἀθῆναι, 1984.

8. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἱστορία καὶ Θεωρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνικῆς διακονίας, Ἀθῆναι, 1985.

9. Βασιλείου Ἰωαννίδου, Ἡ καινὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης, Θεσσαλονίκη, 1950.

10. Παναγιώτου Μπρατσιώτου, Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς, Θεσσαλονίκη, 1941.

11. Παναγιώτου Μπρατσιώτου, Τὸ νόημα τῆς ἀγάπης. Λόγος Πρυτανικός, ἐν Ἀθήναις 1956.

12. Νίκου Ψαρουδάκη, Ἡ ἐπανάστασις τῆς ἀγάπης — Ἡ χριστιανικὴ λύσις τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος, ἔκδοσις πέμπτη, Ἀθήνα 1966.

13. Johannes Hesse n, Τὸ νόημα τῆς ζωῆς. μτφρ. Εὐαγγ. Θεοδώρου, Ἐκδόσεις Κ. Κακουλίδη, Ἀθῆναι.

14. F. Hirtler (ἐκδ.), Nur die Liebe kann erziehen, 1948.
15. W. Kosse—L. Prohaska, Liebe, ἐν: Lexikon der Pädagogik, Neue Ausgabe, Dritter Band, Freiburg - Basel - Wien 1972, σελ. 106-107.
16. A. Nygren, Eros und Agape, 1930.
17. L. Prohaska, Pädagogik der Begegnung, ²1964.
18. Karl Rahner, Liebe, ἐν: Sacramentum Mundi, τόμ. 3, Freiburg - Basel - Wien 1969, στ. 252.
19. Josef Ratzinger, Geschichte der Theologie der Liebe, ἐν: Lexikon der Theologie und Kirche, τόμ. 6, Freiburg 1961, στ. 1032-1038.
20. H. Scholz, Eros und Caritas, 1936.
21. E. Wilkens, Theologie und Politik, ²1964.